

---

УДК 81-112

Світлана Єрмоленко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

## **ЕКСПРЕСИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЛИСТАХ-РОЗМОВАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

---

*Статтю присвячено лінгвостилістичному аналізу текстів Шевченкових листів. Листи Т. Шевченка становлять важливе джерело вивчення емоційно-експресивного потенціалу української мови, оригінально трансформованого в індивідуально-авторському епістолярному стилі.*

*Увагу сконцентровано на усно-розмовних експресемах як домінуючій ознаці листовного спілкування автора. Органічна настроєність Шевченка на форму листа-розмови мотивує виразні стилістичні функції розгортання тексту. У структурно-мовній будові листів-розмов (лексично-словотвірних, фразеологічних, синтаксичних, текстово-змістових складниках) виявлено ознаки емоційного інтелекту, почуттєвої домінування мовомислення автора.*

*Запропоновано методикę поєднання змістових мотивів (мотив рідної мови, туга за рідним краєм, щирість ставлення до адресатів тощо) з виявленими у досліджуваних текстах усно-розмовними експресемами. Невіддільною ознакою листів-розмов є також стилістичні маркери поетичного мовомислення, що сприяють естетизації розмовних елементів.*

**Ключові слова:** епістолярій Шевченка, листи-розмови, усно-розмовні експресеми, емоційний інтелект, поетичне мовомислення.

Мова листів Т.Г. Шевченка — цінне джерело вивчення емоційно-експресивного потенціалу української мови, оригінально трансформованого в індивідуально-авторському епістолярному стилі. Семантика і стилістична виразність усно-розмовних форм української мови властива безпосередньому спілкуванню двох людей. Феномен такого спілкування зберігають листи Т. Шевченка. Про Шевченка-автора листів так пише Сергій Єфремов: «З Шевченка був акуратний і ретельний кореспондент, він не тікав часом нудного обов'язку писання листів: не дурно може епістолярна форма — улюблений у белетристичних його спробах спосіб

© С.Я. ЄРМОЛЕНКО, 2017

(див. повісті «Художник», «Близнець», «Прогулка» та ін.)» [6: 39]. За докладним коментуванням листів Шевченка і до Шевченка можна простежити сторінки життєпису поета.

Уже в кінці XIX ст. шевченкознавці відчували потребу хронологічно впорядкованого листування поета, потребу цілісного враження про мовну особистість Т.Г. Шевченка, «яке дуже важливе при вивченні будь-якого великого письменника, а надто, коли йдеться про поета такого широго, яким був Шевченко» [цит за 6: 26]. Увага до Шевченкових листів була зумовлена насамперед потребою збирання й поповнення біографічних матеріалів, документування життєпису поета. Його біографія збагачувалася інформацією про конкретних людей, про події «тут» і «зараз», про думки й почуття авторів, так виразно виявлені в безпосередньому листовому спілкуванні. Узгодження інформації, наявної в листах, і її хронологічна співвідносність із періодами творчості поета дали змогу шевченкознавцям підготувати такі узагальнювальні праці, як М. Чалий «Жизнь и произведения Тараса Шевченко» [10], О. Кониський «Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя» [4], І. Дзюба «Життя і творчість Тараса Шевченка» [3].

Працюючи над виданням листів Шевченка, Сергій Єфремов зауважував про неповноту, випадковість, уривчастість листового матеріалу: «У листуванні — цій розмові між двома людьми на віддалі — неодмінно бувають тільки натяки, добре відомі самим розмовникам, але темні для сторонньої людини, той спосіб вислову, що характеризує інтимну, а тому часто й невловиму і непридатну для коментування сторону листування» [6: 42].

У шевченкознавстві окреслилися різні тенденції коментування листів поета, зумовлені завданнями лінгвістичних і літературознавчих досліджень. Зокрема, Сергій Єфремов поділив коментовані листи, як і поетичну творчість Т. Шевченка, на три цикли. Найзагальнішу характеристику Шевченкових листів дослідник пов'язує з геніальністю поета, з його простотою і щирістю в спілкуванні з кореспондентами: «**Простота і щирість** тону, ясний розум і надзвичайна глибина та благородство природи — ось справжній образ Шевченка, як він показується з цих документів. Легко, природньо, сам того не помічаючи, несе він свою геніальність і осяває нею сотні людей, що мали щастя бути з ним у листовних зносинах. І це щастя розуміли його кореспонденти (...). Шевченкове листування — така книга, що й досі захоплює і хвилює читача тим широко-людським елементом, яким так густо ці сторінки оповито» [Там само: 43].

Називаючи стислі, лаконічні ділові листи Шевченка «зразком епістолярного стилю», С. Єфремов давав таку загальну характеристику епістолярної творчості Т. Шевченка: «Спомини і лірика переважають у листах до Квітки, А Лизогуба, або Козачковського; рефлексії, роздум, філософічні міркування в листах до Залеського; фактичність у листах до Лазаревського, Щепкіна й В. Шевченка; жартовливий тон — до Кухаренка, М. Максимовички, Ткаченка та ін. (...) Для нього лист — це не

тільки спосіб ділових зносин, порозуміння, фактичного викладу справи. Діловий бік він раз у раз уміє оживити теплим ліричним одбігом або виразом обурення, ілюструвати спомином, скрасити філософічним рефлексом, оздобити вдатним жартом і завжди напоїти глибокою, непідробною ширістю» [Там само: 49].

Своє трактування поняття «Листи Шевченка», наявного в реєстрі Шевченківської енциклопедії, пропонують відповідно у двох статтях автори — Ж. Ляхова і М. Коцюбинська. Простежуючи в Шевченкових листах «текстові паралелі з його поезією та прозою, розмаїті за змістом, сюжетами, стилістикою», виокремлюючи спільні мотиви *волі, мови, самотності*, Ж. Ляхова звертає увагу на висловлені в листах думки автора про мистецтво, його захоплення прекрасним [11: 767].

У статті М. Коцюбинської міститься докладна інформація про історію публікування листів Шевченка. Авторка наголошує на великому естетичному потенціалі Шевченкових листів і вважає, що їх треба «розглядати як мистецький феномен, художній текст, котрий містить поетичні миттєвості, пейзажні мініатюри, перлини спогадів і настроїв, хвилини *in-termezzo* в суворому плині життя» [Там само: 780].

Мовознавці, вивчаючи листи Шевченка в контексті історії української літературної мови, аналізують мовно-структурну і мовностилістичну специфіку листів поета, писаних українською і російською мовами. Наприклад, П.Д. Тимошенко, В.М. Русанівський наголошують на тому, що епістолярій Шевченка зафіксував період формування в першій половині XIX ст. епістолярного і публіцистичного стилів нової української літературної мови. П.Д. Тимошенко звертає увагу на функції українізмів у листах, написаних російською мовою, і на функції русизмів у листах українською мовою. Серед причин використання в українських листах Шевченка російських слів, словосполучень, окремих речень П.Д. Тимошенко називає, по-перше, умови спонтанного творення листів, по-друге, уживання лексики, яку поет уважав спільною для обох мов, наприклад офіційні назви місяців, по-третє, стилістичне використання російських висловів на зразок офіційного *строжайше запрещено рисовать и писать* [9: 46–47].

Простежуючи лінгвостилістичні функції емоційно забарвленої лексики в листах поета до різних адресатів, П.Д. Тимошенко робить висновок про те, що «насиченість листів емоційно забарвленою лексикою зумовлює багатство синонімічних рядів» [Там само: 52]. В.М. Русанівський розглядає семантичні групи абстрактної лексики, якою послуговувався в листах Шевченко, а також термінологію й номенклатуру, пов'язані зі сферою культури, мистецтва. Дослідник пояснює факти запозичень зі старослов'янської, російської мов, слушно зауважуючи, що в листах скопійовані російські слова й словосполучення могли виконувати за задумом поета стилістичну функцію [7: 153]. На прикладі морфологічних, синтаксичних ознак мови Шевченкових листів П.Д. Тимошенко, В.М. Русанівський розглядають становлення літературної норми української мови, усамостійнення її епістолярного, публіцистичного стилів.

Тема нормування української мови у зв'язку з рукописною практикою, листуванням митця становить окремий об'єкт лінгвістичних студій. На нашу думку, через неусталеність українського правопису на початку XIX ст. Шевченкові рукописи не завжди можуть слугувати підставою для висновків про ту чи ту писемно-літературну норму в її графічному оформленні. Інша річ, що мовотворчість Шевченка, зокрема й листовна, унаочнює естетизацію найрізноманітніших лексично-фразеологічних, синтаксичних структур української мови.

У контексті вивчення Шевченкових листів, що зафіксували особливості мовомислення поета, звертаємо увагу на органічний усно-розмовний стиль української мови. Індивідуальна мовна практика Шевченка репрезентує явища естетизації емоційно-експресивних зворотів, усталених висловів, характерних як для поетичних текстів поета, так і для його листів. З одного боку, поетичні рядки підсилюють висловлену в листі думку, надають їй романтичної тональності, а з другого, — та сама думка розгортається, вербалізується в усно-розмовних експресемах, властивих емоційному невимушеному спілкуванню двох співрозмовників. У такому епістолярному тексті звичні питальні інтонації як свідчення роздумів, сумнівів, різних настроєвих оцінок автора.

У Шевченкових листах виражена визначальна для стилю поета взаємодія налаштованого на розмову листовного спілкування і поетично-романтичної візії, мрії, наскрізної ідеї мовотворчості Шевченка. Навіть тексти одного-двох листів поета дають змогу реально відчутти особливий емоційний інтелект поета, його природне почування в інтонаційно-експресивних інтонаціях української мови, його тонке відчуття адресата-співрозмовника.

1839 р. Шевченко пише лист до брата Микити. Лист показовий щодо ословлення тих думок і почуттів, які переповнювали його і які він передавав на папері в емоційній розмові з братом. У цій розмові — і спогади, картини дитинства, і щемливе ставлення до рідних людей, любов до рідного краю, і особливе підкреслення значення рідного слова. З погляду побудови тексту лист насичений мовними структурами (словотвірними, фразеологічними, синтаксичними, стилістичними), характерними для невимушеного спілкування українською мовою. Наводимо текст названого листа, у якому виділено деякі стилістично марковані форми:

*Микито, рідний брате!*

*Минуло вже більш як півтора року, а я до тебе не написав ні півсловечка. Вибачай, голубе сизий, так трапилось. Скажу щирю правду, не те, щоб ніколи було або що, а так собі, ні се, ні те, ще раз вибачай; я так собі думав — що ж, що я напишу письмо, хіба їм буде легше? Твого лиха не возьму на себе, а свого тобі не оддам. Так що ж з тих писем? Папір збавлять та й годі. Воно, бач, і так і не так, а все-таки краще, коли получиш, прочитаєш хоч одно слово рідне. Серце ніби засміється, коли знаєш, що там діється. Так отаке-то, мій голубе, нудно мені стало, що я не знаю, що у вас робиться. Та й ти таки не без того, щоб не згадав свого брата Тараса, школяра, — бо вже*

дуже давно, як ми з тобою бачились, та що ж робить ма(є)ш, коли бог так хоче, потерпим ще трохи, а там, коли живі та здорові будем, — то може і побачимось.

**Ну коли то ще те буде, чи побачимось, чи ні, а тепер про себе скажу от що:** слава богу милосердному, жив і здоров, учуся малювать, коли трапиться, заробляю гроші, оце на тім тиждні заробив трохи, то й тобі посилаю (25 руб-лів] асигн[аціями]). А коли буде більш, то й ще пришлю. **Так от, бач, живу, учусь, нікому не кланяюсь і нікого не боюсь, окрім бога — велике щастя бути вольним чоловіком, робиш, що хочеш, ніхто тебе не спинить.** Поклонися усім родичам од мене, а надто дідові, коли живий, здоровий. Скажи, нехай не вмира, швидко побачимось, поцілуй брата Йосипа так, як би я його поцілував, і сестер Катерину, Ярину і Марусю, коли жива, та кажи, будь ласкав, як і де вона живе, чи одягнена, чи обута. Купи їй що-небудь к святкам з оцих грошей, що я тобі посилаю — поки що, а то я буду їй присилать окрім, коли трапляться у мене гроші. Та ще скажи зятям нашим Антонові і Федорові, щоб і вони до мене коли-небудь написали хоч одне слово, а сам тільки получиши моє оце письмо, зараз до мене напиши, щоб я знав. **Та будь ласкав напиши до мене так як я до тебе пишу не по-московському, а по-нашому, —**

*Бо москалі чужі люди,  
Тяжко з ними жити;  
Не має з ким поплакати  
Ні поговорити; —*

**Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч поплачу веселими сльозами,** бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Керелівку, та рідню, та бур'яни (ті бур'яни, що колись ховався од школи); весело стане, прокинусь, заплачу. **Ще раз прошу, напиши мені письмо, та по-своєму, будь ласкав, а не по-московському.** Коли напишеш письмо, то попроси Івана Станіславовича Димовського, щоб послав до мене, бо він знає, де я живу. Оставайся здоров — лягаю спать, уже північ, може во сні й тебе побачу.

*Добраніч.*

*Твій рідний брат*

*Тарас Шевченко*

*Ще, письмо, котре найдеш у моєму письмі запечатане, оддай Івану Станіславовичу Димовському і поклонись йому од мене та попроси, щоб і він написав до мене що-небудь, та вкупі і пришлїть, як я вам посилаю, оставайся здоров.*

**Не забудь же, зараз напиши письмо — та по-своєму<sup>1</sup> [6: 53-54].**

Наведений лист, до речі, часто цитований, привертає увагу дослідників, по-перше, висловленим мотивом оцінки життя поета на волі, коли

<sup>1</sup> У статті тексти листів Т.Г. Шевченка подаємо за виданням: Листування Тараса Шевченка / За ред. Сергія Єфремова. — Репринтне видання. — Черкаси : Брама-Україна, 2013. — 1056 с. Орфографію в цитатах частково наближено до норм сучасного правопису, а пунктуацію та авторське слововживання збережено.

нікому не треба кланятися, по-друге, мотивом *рідного українського слова*, за яким тужить у Петербурзі Тарас Шевченко. Виокремлюючи мовно-структурні ознаки епістолярного стилю української мови, К.В. Ленець саме цей Шевченків лист до брата Микити кваліфікує як жанр родинно-побутового спілкування, у якому виразна стильова роль звертань, усталених розмовних зворотів, часток, займенників, питальних речень, вставних слів — усіх мовних засобів, що створюють враження безпосереднього спілкування [8: 212].

На усно-розмовне налаштування більшості Шевченкових листів до знайомих, друзів вказують, наприклад, уживані дієслівні форми *скажу, скажи, розкажи*, а також особлива синтаксична модальність, природна в'язь мовного потоку: лексичні повтори, варіантні дієслівні словосполучення з прийменником і без прийменника (*щоб і він написав до мене, щоб до мене написали, напиши мені, напиши до мене*), підхоплення й розвиток у тексті листа думки. Це міркування автора вголос, оцінка своїх дій, висловлені бажання щодо дій свого співрозмовника. Шевченко не просто *пише* лист — Шевченко *розмовляє*, передає свої думки й почуття особливою внутрішньою, широкою мовою з усно-розмовними інтонаціями, що виявляються в мовних структурах авторського тексту.

Щирість висловлювання Т. Шевченка — у багатій гамі почуттів: тут і щемлива туга, і спогад (у листах частий мотив сну), і нотки гумору, і артистично картинне відтворення ситуації спілкування, у якому відчуємо талант поета, художника. Наприклад, лист до О.М. Бодяньського (29.06.1844): *Чи ви на мене розсердились, чи недобра вас знає, уже другий місяць, як жду од вас звістки хоч якої-небудь. Нема та й годі* [6: 69].

У багатьох листах до рідних, до письменників, до істориків звучить туга за *рідним словом*. Мотив рідної української мови повторюється в листі до брата Микити (02.03.1840): *Брате Микито треба б тебе полаять, та я не сердитий. Нехай буде так як робиться (...) я твого письма не второпаю, — чортзна по-якому ти його скомпонував ні по-нашому, ні по-московському — ні се ні те, а я ще тебе просив, щоб ти писав по-своєму, щоб я хоч з твоїм письмом побалакав на чужій стороні язиком людським (...) Скажи Іванові Федорці нехай він до мене напише письмо окроме. — та тільки не по-московському, а то і читать не буду* [Там само: 55].

Працюючи над збіркою «Живописная Украина», поет писав до О.М. Бодяньського (13.05.1844): *Ще ось що чи я вам розказував, що я хочу рисовать нашу Україну, коли не розказував, то слухайте. Я її нарисую в трьох книгах, в першій будуть види чи то по красі своїй, чи по історії прикметні; в другій теперішній людський бит, в третій — історію (...) На види і на людський бит текст буду сам писать, або Куліша проситиму, а на історію потурбуїтесь будьте ласкаві ви писать, три листочки в год, тільки по-нашому, що-би тямили безглузді кацапи* [Там само: 68].

Як переймався Шевченко долею української мови, читаємо в листі до Я.Г. Кухаренка (22.04.1857): *Прислав мені із Пітера курінний Панько Куліш книгу своєї роботи названу Записки о южной Руси, писану нашим*

*язиком. Не знаю, чи дійшла до Чорноморії ся дуже розумна і щира книга. Якщо не дійшла, то випиши не будеш кається. Такої доброї книги по нашо-му язику ще не було друковано (...) Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те що чув од сліпих кобзарів [Там само: 163]. У листі до А.М. Маркевича (22.04.1857) Шевченко повторює свою оцінку: *А Куліша як побачиш то поцілуй його за мене і скажи йому що такої книги як записки о юж-ной Руси я ще зроду не читав. Та й не було ще такого добра в рускій літературі. Спасибі йому він мене наче на крилах переніс в нашу Україну і посадив між старими сліпими товаришами Кобзарями. Живо і просто вилита стареча мова. А може воно тим і живо, що просто [Там само: 164].**

Очевидно, саме про такі теми листовного спілкування дослідники говорять як про безпосередній вияв національної ідентичності в листах автора [2]. Це, за висловом С.А. Брижицької, «формовияви національної самосвідомості Тараса Шевченка» [Там само: 65-94], так само, як і частота вживання слів *Україна (Украйна, Вкраїна, Малоросія)*, як послуговування етнонімами *українці, хохли*.

Дослідники епістолярного стилю Т. Шевченка насамперед характеризують стереотипи мовної поведінки українців, засвідчені в епістолярних формулах звертання і прощання. За спостереженням С.К. Богдан, найчастотніші для епістолярію Т. Шевченка звертання *друзе, брате* [1: 212]. У текстах листів ці формули як виразники емоцій автора урізноманітнені, пор.: *Вибачай, голубе сизий, Так отаке-то, мій голубе, так от бачите, лебедику*.

Емоційними експресивними висловами передає Т. Шевченко в листах відчуття самотності на чужині. А втім, мотив самотності часто звучить у супроводі жартівливих розмовних інтонацій, наприклад, у листі до Я.Г. Кухаренка (30.09.1840): *Сидимо оце вдвох з Кіндратом, н'ємо чай та сумуємо, прочитавши ваше письмо, думаємо собі вдвох: де то тепер наш добрий, наш щирий кошовий (...). Спасибі тобі, мій сизий голубе, що не забуваєш на чужині одинокого (...). А ми пропадаємо у цьому проклятушому Петері, щоб він замерз навіки, тут тепер 10 градусів морозу, не вам кажучи, а кожуха нема, чорти б убив його батька, і купила нема [6: 59]. Пор.: *На самий святвечір сижу собі один однісінький у хатині, та журюся згадуючи свою Україну і тебе мій друже* (До А.І. Лизогуба 29.12.1848 [Там само: 91]). У листах простежуємо особливість художнього бачення обставин, у яких доводилося жити митцеві, пор.: *Я вже другий місяць як гнию в петербурзькому болоті* (До М.В. і М.О. Максимовичів 09.10.1859).*

В усіх листах семантично навантажені дієслова, пов'язані з мовною діяльністю: *казати, сказати, розказувати, питати, спитати, згадувати, думати*. Наприклад: *Тільки й рідні, що ви 'дні... не цурайтеся ж, любіть мене так, як я вас люблю, не бачивши вас зроду. Вас не бачив, а вашу душу, ваше серце так бачу. Як може ніхто на всім світі. — ваша Маруся так мені вас розказала, що вас на виліт знаю. Далєбі правда. Частенько сиджу собі один в чужій хаті, та й думаю — гора з горою не сходиться, а чоловік з чоловіком спіткється. Що то, якби благословив милосердний бог нам з вами зострінуться.*

*Ото б побалакали!* (До Г.Ф. Квітки 19.02.1841) [Там само: 57].

Надзвичайна експресія самотності, наявна і в поезії (пор. *Світ широкий, / Людей чимало на землі... А доведеться самотнім / В холодній хаті кривобокій / Або під тином простягтись* [Там само: 47], і в епістолярії, змістово-почуттєво поєднується з мотивом чужини і мрією про «благодать над Дніпром», з бажанням спілкування з рідними, друзями, як у листах: *бо мені і вдень і вночі сниться ота благодать над Дніпром, що ми з тобою оглядали* (До В.Г. Шевченка 20.08.1859); *мені й досі сниться Дніпро і темний ліс понід горою* (До В.Г. Шевченка 10.09.1859); *Я на те літо буду у Таганрозі, напиши, будь ласкав, як там найти шлях до тебе, от набалакаємось!* (До Я.Г. Кухаренка 26.11.1844).

Лексично-словотвірні маркери посиленої експресії такі цілісні, що виокремити одну частину речення з наявними у ній вигуками, частками, сполучниками неможливо. Почуттєві думки автора виливаються в риторичні питання. Сам Шевченко запитує і сам відповідає, причому відповідь — це народнорозмовні сентенції на зразок: *Твого лиха не возьму на себе, а свого тобі не оддам; Так що ж з тих писем? Папір збавлять та й годі.*

Характерні ознаки українського словотворення увиразнюють почуттєвий струмінь у листах Т. Шевченка, пор.: *не написав ні півсловечка* (До М.Г. Шевченка 15.11.1839); *питаюся у Костромитенова, де кажу такий і такий? Чи не вмер кажу часом Та ні! Живісінський і здоровісінський* (До Ф.М. Лазаревського 02.08.1852); *коротесенько напишіть мені одні тільки факти* (До П.Ф. Смирненка 01.02.1860); *він моторненький панок* (До В.Г. Шевченка 12.01.1860); *Перепиши їх (Неофіти) гарненько* (До П.О. Куліша 04.01.1858); *то може вони й поласкавійшають* (До В.Г. Шевченка 12.01.1860).

Варіювання різних форм словотворення, синтаксичної будови української мови помітні в усіх текстах Шевченкових листів. Ця нібито стилістична гра можливостями мови народжує то уповільнену, то прискорену думку автора, виявляє настрої автора в момент творення листовного тексту, наприклад: *Вибач мені, моє серце, мій голубе сизий, що я так давно до тебе не пишу: нічого було писати. А тепер набралось так багато того писання, що ніколи писати* (До М.М. Лазаревського 04.01.1858).

Писання листів для Шевченка — це була така жива, уявна розмова з адресатами, що автор фіксував на папері як свої думки-пояснення, так і всі свої мимовільні дії, як у такому тексті: *Що то як маляр — то вже скрізь понамальовує всякої всячини. Вибачай, забув, забув, що письмо до тебе, та й ну малювать — задумуюсь іноді, не тобі кажучи* (До М.Г. Шевченка 02.03.1840).

У текстах-розмовах виокремлюємо стилістично марковані розмовною експресією синтаксичні форми, повтори, усно-розмовні звороти: *Скажу щирю правду, не те, щоб ніколи було або що, а так собі, ні се, ні те; що ж, що я напишу письмо, хіба їм буде легше?* (До М.Г. Шевченка 15.11.1839); *Препоганий Нижній Новгород. Копійки нема де заробить; думав уже писати Лазаревському, аж гульк — неначе з неба впали гроші, та ще й на новий рік. Спасибі вам, друзі мої!* (До П.О. Куліша 04.01.1858);

*А Грама тка твоя так мені на серце пала, що я не знаю як тобі і розказать. Розкажу колись як Бог дасть побачимось, а тепер тільки дякую, і ще раз дякую, і більш нічого* (До П.О. Куліша 04.01.1858); **Чи так чи сяк, а де-небудь треба зупиниться.** (...) *Як ти думаєш: чи до ладу воно буде? Якщо до ладу, то хутенько напиши мені* (...) **Чи так чи сяк, а я повинен ожениється, а то проклята нудьга зжене мене з світа** (До В.Г. Шевченка 02.11.1859); **Ще ось що:** *може Харита скаже: що вона вбога, сирота, наймичка, а я багатий та гордий; то скажи їй, що в мене багато дечого нема, а часом і чистої сорочки; а гордості та пихи я ще в моєї матері позичив, у мужички, у безталанної крепачки* (До В.Г. Шевченка 02.11.1859).

Невичерпна криниця національного мовомислення, українського гумору оприявлена в Шевченкових листах різними за семантикою й структурними ознаками фразеологізмами на зразок: **Ще позавчора передано мені твоє і Прісіне письмо, а я тільки сьогодні заходився одвітувать. За лежнею, бачиши, ніколи й посидить** (До В.Г. Шевченка 02.11.1859); **Нехай він тобі просто скаже: чи буде що з сего чи ні? А поки каша, то будемо масла добувать** (До В.Г. Шевченка 02.11.1859); **Ще ось що! Хто подає то у того і просять** (До П.Ф. Симиренка 03.01.1860); **Оті одуковані, та не одрюковані панночки у мене у зубах зав'язли** (До В.Г. Шевченка 07.12.1859); **Не було в куми ні запаски, аж глядь кума у плахті похожєє. Так оце і з твоїм письмом сталося: вчора одно, а сьогодні друге** (До В.Г. Шевченка 02.11.1859).

Налаштування автора на гумористичну тональність спілкування мотивує створення індивідуально-авторських контекстів, пор. *він* (брат Шевченка) **помандрував би на край світа, якби було можна і жінку з дітками у торбу покласти** (...) **чоловік він не дуже дурний і не дуже розумний, а дуже дуже щирий** (До П.Ф. Симиренка 03.01.1860).

Звертаючись до адресатів із будь-яким проханням, Т. Шевченко поряд із усталеними етикетними формами вживав особливі емоційні висловлення, властиві його індивідуальному стилю поєднання експресивних усно-розмовних структур з поетичними зворотами, як у листі до Г.Ф. Квітки (19.02.1841): **А я таки знову буду просить вас, щоб ви — коли буде ваша ласка, прислали мені дівочу сорочку гарно пошиту, плахту, стрічок зо дві, та й годі. Пришліть, будьте ласкаві, а коли прислать не можна — то ради великого Бога, й високого неба, і широкого моря, не сердьтесь на мене, хоч воно й справді є за що. Як таки ні з сього ні з того зроду чоловіка в вічі не бачив. — А прошу того — що треба купить за гроші, та може ще й не за малі.**

Почуттєва домінанта Шевченкових текстів надто виразна в листах невольницького циклу. Тут автор повторює мотиви своєї поезії, вводить у тексти листів і цілі вірші, й цитує окремі рядки, тобто його поетичне й листовно-розмовне мислення поєднуються в щирих емоційних висловлюваннях. Про високу «емоційну» температуру особистості поета і його текстів, як зазначає Т.А. Космеда, писали практично всі дослідники письменницької творчості. На цю його особливість свого часу звернув увагу й Є. Маланюк: «Шевченко був у поезії явленням майже демонічним у своїм творчім діонісійстві **національної емоції...**» [5: 176].

Тексти Шевченкових листів унікальні з погляду відтворення настрою автора. Наприклад, у листі до Я.Г. Кухаренка (30.09.1842) читаємо рядки, в яких виливаються болісні роздуми про обраний шлях творчості українською мовою: *Переписав оце (пор. усно-розмовну структуру Сидимо оце вдвох) свою Слепую, та й плачу над нею, який мене чорт спіткав і за який гріх що я оце сповідаюся кацапам черствим кацапським словом. Лихо, брате отамане, ей богу лихо, це правда що окроме Бога і чорта в душі нашій єсть ще щось таке, таке страшне що аж холод іде по серцеві як хоч трошки його розкриєш цур йому, мене тут і земляки і не земляки звать дурним, воно правда, але що я маю робить, хіба ж я винен що я уродився не кацапом або не французом. Що нам робить, отамане-брате: прать проти розсна чи закопаться заживо в землю* [6: 59-60].

Після такого філософського роздуму змінюється тональність, мовна структура тексту, і за характерним, часто повторюваним вигуком *цур йому* або *цур їй* поет переходить до побутової теми: *як приїдете бо я таки вас зимою сподіваюся, а весело б було б матері його ковінка, Кіндрат каже, що із хати б не виходили, все б сиділи та балакали, та галушки б та всяку всячину варили та співали б та танцювали.*

Такий самий жартівливий тон фіксуємо в листі до Я.Г. Кухаренка, датованому 1857 р., коли Т. Шевченко повідомляє про свою поетичну творчість на засланні. За характерним для поета листовним звертанням *Батьку отамане Кошовий! і друже мій єдиний!* тчеться розповідь, у якій поєднано знижено-розмовні вислови з романтично-поетичними, народнорозмовними словесними образами: *Постриг ти мене в брехуни своїм братерським листом, і своєю щирою писанкою. Я писав тобі друже мій єдиний, що не втну нічого віршами. отже і збрехав. Збрехав і не схаменувся. Правда я сам думав, що я вже зледащів, захолюнув в неволі. Аж бачу — ні. Нікому було тільки огню положить під моє горем недобите старе серце. а ти друже мій догадався взяв та й підкинув того святого огню. Спасибі тобі друже мій єдиний. Довго я читав твій лист, разів з десять чи не більше, та дочитався до того, що в мене не тільки очі — серце заплакало мов та голодна дитина, а серце сказано не дитина його галушкою не нагодуєш. Що тут на світі робить?*

Закономірно, що в листах струмись усно-розмовності висловлювання потужніший, ніж у поетичних текстах. Він має іншу естетичну й психологічну природу. Мовно-естетичні, психологічні листовні висловлення Т. Шевченка називає С. Єфремов *блискітками, іскорками великого хисту* [Там само: 49]. Спостережувані в текстах листів і в поезії спільні лексично-фразеологічні мотиви засвідчують виразний емоційний інтелект, естетизовану почуттєву домінанту Шевченкової мови. Саме ця домінанта визначила вплив мовотворчості Т. Шевченка на розвиток нової української літературної мови.

1. Богдан С.К. Стереотипи мовної поведінки Шевченка в його епістолярії: звертальні й прощальні формули С.К. Богдан // Шевченкознавчі студії: зб. наук. пр. — К. : Київський університет, 2003. — Вип. 5. — С. 212.

2. Брижицька С.А. «Я не самотній...» Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть ХІХ — середина 20-х років ХХ ст. : монографія / С.А. Брижицька. — Черкаси, Брама-Україна, 2006. — 192 с.
3. Дзюба І.М. Життя і творчість Тараса Шевченка / І.М. Дзюба. — К. : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2008. — 720 с.
4. Кониський О.Я. Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя / Упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., покажч. В.Л. Смілянська. — К. : Дніпро, 1991. — 702 с.
5. Космеда Т.А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу: монографія / Т.А. Космеда. — Дрогобич : Коло, 2012. — 372 с.
6. Листування Тараса Шевченка / За ред. Сергія Єфремова. — Репринтне видання. — Черкаси : Брама-Україна, 2013. — 1056 с.
7. Русанівський В.М. У слові — вічність: (Мова творів Т.Г. Шевченка). — К. : Наук. думка, 2002. — 240 с.
8. Стиль і час : хрестоматія / Упоряд.: Г.М. Колесник, К.В. Ленець, А.Ф. Марахова, М.М. Пилинський. — К. : Наук. думка, 1983. — 250 с.
9. Тимошенко П.Д. Студії над мовою Тараса Шевченка / Інститут української мови НАН України. — К. : КММ, 2013. — 224 с.
10. Чалый М. Жизнь и произведения Тараса Шевченко / М. Чалый. — К., 1882.
11. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. — Т. 3 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка; редкол. : М.Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. — К., 2012.

Статтю отримано 22.12.2016

*Svitlana Yermolenko*

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

#### EXPRESSIVE POTENTIAL OF UKRAINIAN LANGUAGE IN LETTERS-CONVERSATIONS OF TARAS SHEVCHENKO

The article is devoted to stylistic analysis of texts of Shevchenko's letters.

Language of Shevchenko's letters was the research object of specialists in literature, linguists (S. Yefremov, P. Tymoshenko, V. Rusanivsky, J. Lyakhova, M. Kotsyubynska). Specialists in literature celebrate the style diversity, aesthetic nature of epistolary texts; for linguists there are important linguistic and structural features — lexical and phraseological, syntactic, spelling and phonetical. Conclusions about literary normativity, particularly spelling, of Shevchenko's letters can be done carefully and with certain reservations, but the value of texts of Shevchenko's letters for the formation of epistolary style is undeniable.

Letters of Shevchenko are an important source for study of emotional and expressive potential of the Ukrainian language, originally transformed into individual author's epistolary style.

The attention is focused on oral speaking expressive means as a dominant sign of epistolary communication of the author. Organic mood of Shevchenko on the form of a letter-conversation motivates distinct stylistic functions of text's deployment. In structural and linguistic structure of letters-conversations (lexical-structural, phraseological, syntax, text-semantic components) signs of emotional intelligence, sensual dominant of lingual thinking of author are showed.

The method of combining of semantic reasons (motive of native language, yearning for homeland, sincerity attitude to recipients, etc.) with the expressive means, identified in the studied spoken texts, is proposed. Integral sign of letters-conversations are also stylistic markers of poetic lingual thinking it promotes for aesthetization of spoken elements.

**Keywords:** *Shevchenko's correspondence, letters-conversations, spoken expressive means, emotional intelligence, poetic lingual thinking.*